

AYGÜN ƏLİ qızı BAĞIRZADƏ
Azərbaycan Əmək və Sosial Münasibətlər Akademiyası

**POETİK DİLDƏ OMONİMİK HADİSƏLƏR VƏ ONLARIN ÜSLUBİ ÖZƏLLİKLƏRİ (ƏLİ
KƏRİMİN ŞEİR DİLİ ƏSASINDA)**

Görkəmli Azərbaycan şairi Əli Kərimin poeziyası ədəbiyyat tariximizin və ədəbi-bədii dilimizin ən mühüm ədəbi hadisələrindən biridir. Öz dəstxətti ilə qələmdaşlarından seçilən Əli Kərimin poetik sistemində Azərbaycan şeiri özünü tam potensiyası ilə ifadə edib - Azərbaycan poeziyasında yeni mərhələnin əsası qoyulub. Ə.Kərimin dil-üslub novatorluğunun özündə bir orijinallıq var: başqalarında dil yeniliyi əksərən

leksikondan başlayıb təşbeh sisteminə keçir və sonra da bədii-fərdi nitqin bütün künc-bucaqlarını əhatə edir. Şairdə isə novatorluq birbaşa təşbeh sistemindən ayaq açır, sonra mətn sərhədlərini fəth edir və buradan da asanlıqla bütün nitqi ələ alır: ona görə asanlıqla ki, bədii mətnin dili nitqin bütün elementlərini özündə birləşdirən və fikrin gerçəkliyini reallaşdıran, ünsiyyəti təmin edən sahədir. Məhz burdan (sintaksisdən) bədii nitqin bütün qatlarına damarlar yayılır [4, s. 31].

Görkəmli şairin dilinin leksikası öz zənginliyi və rəngarəngliyi ilə seçilir. Bu poeziya başdan-başa məcazın müxtəlif növləri ilə zəngindir. Bu mənada, ədibin dilində öz bədii işlənmə imkanları ilə fərqlənən söz qruplarından biri omonimlər, ümumən omonimik hadisələrdir.

Məlum olduğu kimi, omonimlərin əsl təbiəti nitqdə, mətn daxilində istifadə yolu ilə meydana çıxır, dinləyici bir-birinə oxşar eyni formalı sözlərlə qarşılaşır ki, bu da nitqdə canlılıq yaradır. Bu baxımdan onları aşiq ədəbiyyatında geniş yer tutan cinas sözlərlə müqayisə edirlər. Prof. H. Bəliyev yazır: “Fonetik (omofon), morfoloji (omofon) və leksik omonimlərdən istifadə bədii nitqimizə (üslubumuza) şirinlik, obrazlılıq və zarafat elementləri gətirməlidir... omonim və paronimlər bədii ədəbiyyatda cinas yaratmaq imkanlarına malikdir və bunun həm yazılı, həm də şifahi ədəbiyyatda gözəl nümunələri vardır” [2, s. 179].

Omonimlər linqvistik hadisə olub, dilin leksik və qrammatik xüsusiyyətlərini birləşdirir [1, s. 5], eyni səs quruluşuna malik olması və ifadəsi ilə çoxmənalı sözlərə oxşayır. İstər çoxmənalı sözlərdə, istərsə omonimlərdə eyni səs tərkibinə malik bir söz müxtəlif mənanı ifadə edir. Məsələn: *göz* sözü çoxmənalı, *gül* sözü omonimdir. Çoxmənalı sözlərlə omonimləri fərqləndirmək üçün bir sıra əlamətdar cəhətlər vardır. Bu mənada çoxmənalı sözlərlə omonimləri aşağıdakı əlamətlər əsasında bir-birindən ayırmaq olar:

1. Omonimləri çoxmənalı sözlərdən fərqləndirmək üçün sözlərin məna əlaqələri nəzərə alınır. Eyni səs kompleksinə malik sözlərin ifadə etdiyi mənalardan birinin müəyyən əlaqə olduqda həmin söz çoxmənalı, məna əlaqəsi itdikdə isə omonim hesab olunur. Məsələn, baş sözünü götürək: *Bahar gül-çiçəklə yağdı başıma - Parçalayır qaranlığı dalgaların başı üstədən - Zənbaqlar başını suyun altından Şirin bir yuxudan çəkdiyi zaman və s.* Omonimlərdə isə məna əlaqəsi olmur: *Hər yazımda neçə yaz, hər anımda neçə an... Gözümdə milyon baxış, sinəmdə milyon ürək.* (Ə.Kərim).

2. Omonimləri çoxmənalı sözlərdən fərqləndirərkən onların söz yaradılıcılığında iştirakına fikir vermək lazımdır. Omonim sözlər başqa sözlərin yaranmasında baza rolunu oynayır. Çoxmənalı sözlər isə başqa sözlərin yaranmasında baza rolunu oynayırlar.

3. Omonim sözlərin sinonimlərini seçib qruplaşdırmaq lazımdır. Bu zaman qarşılaşan sözlər başqa-başqa mənalara ifadə edərsə, omonim olur. Bu xüsusiyyət çoxmənalı sözlərdə yoxdur. Məsələn: *Göy uçsa, yer qopsa, ölməyəm yenə; Yağar gözlərimə o göz yaşların* (Ə.Kərim). Birinci cümlədəki *göy* sözünün ifadə etdiyi mənalardan birinin sinonimi *səma*, *yaş* omonimində isə *nəm* və *təvəllüd* sözləridir.

4. Omonimləri fərqləndirmək üçün onların antonimlərini də seçmək lazım gəlir. Bu zaman çoxmənalı sözlərdən fərqli olaraq omonim sözlərə antonim sözlər seçmək olur. Məsələn: *sağ* omonim sözünün antonimlərindən biri *sol*, digəri isə *öldür*. Bu sözlər arasında heç bir əlaqə yoxdur: *Baxsan bu dünyanın ha tərəfinə, Bir yerdə qəbrim var, on yerdə sağam.* (Ə.Kərim).

5. Omonimlərin ifadə etdikləri məfhumlar bir-birindən çox fərqli olur. Məsələn: *min* omonim sözünün ifadə etdiyi say anlayışı və hərəkət bir-birindən fərqlidir: *Yüz gördü, min gördü, çox gördü gözümdə, Bir deyil, on deyil məzarım mənim.* (Ə.Kərim).

6. Omonimlik müstəqil mənadır, çoxmənalılıq isə bir sözün məna variantıdır

Müasir Azərbaycan ədəbi dilində omonimlər *dilin daxili imkanları hesabına* və *başqa dillərdən alınma sözlər hesabına* yaranır [3, s. 22].

Dilin daxili imkanları hesabına omonimlər aşağıdakı yollarla əmələ gəlir:

1. Dildə çoxmənalı sözlərin ifadə etdikləri ayrı-ayrı mənalardan birinin inkişaf edib, əsas məna ilə əlaqənin itməsi nəticəsində yaranır. Məsələn: *Deyirəm, qan dəyib, qan dəyib dişinə; O yenə dözdü, durdu... O yolmadı saçını* və s. (Ə.Kərim). Bu misralarda *qan*, *ay*, *yol* sözləri tamamilə müxtəlif mənalara ifadə edir.

2. Omonim sözlər əsas məna ilə yanaşı, sözün tamamilə yeni mənada işlənməsi əsasında yaranır. Məsələn: dildəki bir qrup ümumi isimlər xüsusi ismə keçərək omonim əmələ gətirmişdir. Məsələn: **ümumi isimlər - xüsusi isimlər:** azad – Azad, almaz – Almaz, mərhəmət – Mərhəmət, yaxşı – Yaxşı, gözəl – Gözəl, sarı – Sarı, qara – Qara, maral – Maral, ceyran – Ceyran və s. Ə.Kərimin aşağıdakı şeirində rast gəldiyimiz *Ay* və *Günəş* kosmonimləri həm də dilimizdə ümumi isim kimi işlənir:

*Qayıt, yerinə qoy Ayı, Günəşi,
Yenə olduğutək görüm həyatı
Qayıt, gözümdə nuru, könlümdə atəşi,
Qayıt, səhmana sal bu kainatı!* [6, s.154].

3. Dildəki müəyyən sifətlər xüsusi isim əmələ gətirməklə omonim sözlər yaratmışdır. Məsələn: *azad-Azad, yaxşı-Yaxşı, gözəl-Gözəl* və s.

İkinci və üçüncü yolla omonim sözlərin yaranmasına konversiya (köçürmə) yolu ilə omonimləşmə deyilir.

4. Bir qisim omonimlər morfoloji yolla, yeni söz düzəltməklə yaranır. Məsələn: *ağlar* (gözü yaşlı, əksinqilabçılar), *aynalı* (tüfəng mənasında, pəncərənin şüşəli olması mənasında), *qurum* (tütündən əmələ gələn maddə, təşkilat mənasında), *boylu* (qamətli mənasında, hamilə mənasında), *əsər* (yazılmış kitab mənasında, əsən külək mənasında). Foklor üslubunda belə nümunələr kifayət qədərdir:

*Qoltuğunda bağlama
Mən gedirəm, ağlama
Gedəram yenə gəlləm
Yadlara bel bağlama.* [6, s.157].

Belə omonimik hadisələr Əli Kərimin bədii dili üçün də xarakterikdir:

*Bəzən rastlaşıram özümlə özüm,
Düşəndə bir yerə güzərim mənim* [6, s.172].

5. Sözüün kökündə müəyyən səslərin düşməsi nəticəsində omonimlər əmələ gəlir. Məsələn: *alaq* sözünün sonrakı *q* samiti düşmüş, *ala* sözü əmələ gəlmişdir. Yaxud *dondurmaq, bozartmaq, qovurmaq* və s. sözlərin sonundakı *q* samitinin düşməsilə omonim sözlər yaranmışdır:

*Ala gözim gülümsündü,
Alovlandım alovundan.
Sandım ki, göy Günəş doğdu
Mavi rəngə girdi cahan.* [6, s.161].

Başqa dillərdən alınma sözlər hesabına yaranan omonimləri Azərbaycan dilində iki yerə ayırmaq olar: a) öz sözlərimiz və alınma sözlər hesabına yaranan omonimlər; b) ancaq alınma sözlər hesabına yaranan omonimlər.

a) Öz sözlərimiz və alınma sözlər vasitəsilə yaranan omonimlərin mənələrindən biri öz dilimizə, digəri isə alınma dilə məxsus olur. Məsələn: *axır* omonim sözü Azərbaycanca mal-qaranın yemləndiyi yer və ərəbcə *son, qurtaracaq* mənələrini bildirir. Əli Kərim şeirlərində belə omonimlərlə sıx-sıx qarşılaşmaq mümkündür:

*Durub getdim...
Zəhərli
Dili lap bal dadırdı,
Bir sadələvh, bir gözəl
Gəlini aldadırdı.* [6, s.182].

b) Ancaq alınma sözlər vasitəsilə əmələ gələn omonimlərin bəzisi yalnız gəldiyin dilin mənələrini özündə əks etdirir. Yəni omonim sözü yaradan mənələrin hər ikisi, eləcə də omonim sözün özü alınma olur. Misallara diqqət yetirək: *blok* sözü fransızca ittifaq, ingiliscə isə böyük binanın bir hissəsi mənasındadır. Yaxud *ştat* sözü almanca dövlət mənasında, digər dillərdə isə tədris yükü mənasındadır. Yaxud *divan* farsca məhkəmə və şeirlərin külliyyatı mənasındadır. *Bal* sözü həm şənlik gecəsi – karnaval, həm də qiymət mənasındadır. Misralara diqqət yetirək:

*Gürcüstan şairi Çavçavadzenin
Cənnət məkanında yenə də baldı* [6, s.247].

Baqqal işə salır şirin dilini:

-Bəhməz al, bal apar, yaxın düş bəri [6, s.253].

Ə.Kərimin dilindən verdikimiz bu misralardakı birinci *bal* sözü rusca şənlik gecəsi, ikinci şeirdə isə *bal* sözü qida mənasındadır.

Müasir Azərbaycan ədəbi dilində omonimlərin üç tipi vardır:

1. **Fonetik omonimlər (omofonlar).** Yəni omofonlar səslənmələrinə görə eyni olub, lakin başqa formada yazılan və başqa mənələri bildirən sözlərə deyilir. Məsələn: *taz* – *qab-qacaq* mənasında, *tas* – *dini anlayış* mənasında, *sənəd* – *sənət*, *qanat* – *qanad*, *kürd* – *kürt*, *suda* – *su da*, *budaq* – *bu dağ* və s.

Əli Kərim şeirlərində omofonlar öz bənzərsi bədii keyfiyyəti ilə seçilir:

*Qonşuda bir qız ağlar,
Qonşular çəkər ahlar...* [6, s.149].

*Bəs onda harda qaldı çəmənlərdə bir qoşun
O yüyürən, o duran uşaqların baharı?*

Qanadını bilmədən sındırdığım bir quşun
Ürəyimdə ney tutan xəfif sızıltıları? [6, s.53].

Bəlkə də hələ də sərgərdan idim.
Tapmaq istəyirdim əsl yerimi.
Başqa bir sənətin hücrələrində
Qısılib qalmışdım bir qərib kimi. [6, s.74].

2. Morfoloji omonimlər (omoformlar və ya omoqraflar). Yəni omoformlar və omoqraflar yazılışı eyni olan və forması eyni olan müxtəlif vurğulu sözlərdir. Morfoloji omonimlərin iki forması var:

a) vurğusuna görə fərqlənən sözlər – omoqraflar. Məsələn: *a`lma – alma`, sū`zmə-süzmə`, gə`lin-gəli`n, a`lin-alı`n, qo`vun-qovu`n* və s.

b) Formasına görə fərqlənən omonimlər – omoformlar. Məsələn: *şirin* çay – *şirin* nərlitisi, *iti* yeriş – *iti* qovmaq, *elə* söz – *elə* arxalan və s.

Dilçilikdə ümumi fikir belədir ki, omoqraflar daha çox vurğuya görə, omoformalar isə müəyyən qrammatik formaları qəbul etməsinə görə fərqləndirilir. Misallara diqqət yetirək:

Bəzən rastlaşıram özümlə özüm,
Düşəndə bir yerə güzarım mənim. [6, s.168]
... Bəxsan bu dünyanın ha tərəfinə
Bir yerdə qəbrim var, on yerdə sağam. [6, s.171].

Şair var ki, ömrünü
Başlamamış bitirir [6, s.132].

İşıqlar hər yerdə çoxdan keçibdir,
Bir sənin işığın sönməmiş, şair! [6, s.154].

Şeir paraçalarındakı qeyd etdiyimiz sözlər müxtəlif struktura malikdir. Belə ki: *bəzən* (zərf və bəzəmək feili), *sağam* (sifət kimi ismi və feil kimi feil xəbər), *bitirir* (bitmək və bitirmək feilləri), *çoxdan* (zərf və substantivləşmiş say) sözləri görünüşcə bir-birinə bənzəsələr də, məna və formaca fərqlidirlər.

3. Leksik omonimlər (xüsusi və ya əsl omonimlər). Yəni, xüsusi omonimlər, əsl omonimlər, ancaq semantika – məna əsasında yaranan omonimlərdir. Məsələn: *yaz, sarı, gözəl, sağ, ay, gül, tut, tor, yay* və s. Omonimlərin hansı nitq hissəsinə mənsub olması da maraq doğurur. Bu məna qrupuna daxil olan sözlər (yəni omonimlər) aşağıdakı nitq hissələrinə aid olur.

Sorağının sorağıyla
Dağ-dərəli yollar dolu,
Ayrılığın sözləri tək
Yağır yağış, yağır dolu. [6, s.160]

Mən vəfalı gördüm, gülüm,
Özün kimi həsrətini,
Yad etdinmi sən də bu vaxt
Sənə şeir həsr edəni? [6, s.160]

Məktublarsa Bakını dolandı, gəzdi, gəldi,
Məktublar əzik-üzük, məktublar bezdi gəldi [6, s.127].

Dilçilik ədəbiyyatlarında qrammatik omonimlər haqqında məlumat verilir. Göstərilir ki, qrammatik omonimlər əsas nitq hissələri ilə köməkçi nitq hissələri və şəkilçilər arasında olur: *sarı* (qoşma) – *sarı* (sifət, feil), *qoy* (ədat) – *qoy* (feil), *can* (qoşma) – *can* (isim), *dan* (yerlik hal şəkilçisi) – *dan* (isim, feil), *ancaq* (bağlayıcı) – *ancaq* (ədat) və s.

Əli Kərim üslubunda belə omonimlərlə tez-tez qarşılaşmaq mümkündür:

Ürəyim sən deyən çox cavan deyil, (ara söz, cümlə)
Nə qədər dərdini daşıyıbdır o. [6, s.157].

Xeyr, termometrəm - bu qələməmdir,
Yandırсын qoy onu hissələrin odu. (ədat, feil)
Şairi yaşadır hər şeydən əvvəl (qoşma, zərf)
Məna ənginliyi, söz kislorodu [6, s.138].

Bədii dildə omonimlərin üslubi rolu böyükdür. Omonimlərin bədii dildəki üslubi rolunu aşağıdakı kimi qruplaşdırmaq olar:

1. Omonimlər bədii dildə – şeirdə nitqin obrazlılığını təmin edir.

2. Omonimlər bədii dildə – şeirdə bədii təsvirin ifadəsində böyük rol oynayaraq oxucuda, dinləyicidə emosional ruh yaradır.

3. Omonimlər bədii dildə – şeirdə estetik təsir vasitəsi kimi çıxış edir.

4. Omonimlər bədii dildə – şeirdə cinas yarada bilir.

Tar səsinin dalınca,

Mən xəyala dalınca [6, s.23]

Əli Kərim poeziyasında da omonimlər belə zəngin üslubi keyfiyyətləri özündə əks etdirir:

Kədəri dalğa-dalğa doldusa da ürəyə,

Lakin nə saç yolaraq verdi əsən küləyə [6, s.127].

Qayıt, mənim gülüm, yerbəyer elə

Dərdli səhərləri, gecələri sən.

Çaşıb başqa yolla keçirəm elə,

Düz öz qaydasınca küçələri sən. [6, s.153]

Birinci şeirdə *saç, yol*, ikinci şeirdə isə *elə, çaş, düz* sözləri omonim sözlər olub bədii dilin obrazlılığını artırmağa xidmət edir.

Dildə enantiosemiya hadisəsi mövcuddur. Enantiosemiya eyni səs kompleksinə malik olan sözün bir-birinə əks olan mənaları bildirməsidir. Məs.: **keçinmək** sözü yaşamaq və ölmək; **əkmək** sözü belləmək və rədd etmək; **alçaq** sözü rəzil və balaca boy; **yox** sözü var və deyil, **yaman** sözü pis və yaxşı mənalarında işlənir. Enantiosemiya hadisəsi dilin lüğət tərkibində gedən bir prosesdir. Bu prosesin tarixi dilin qədim dövrləri ilə bağlıdır. Enantiosemiya hadisəsi ilə yaranan sözlər eyni səs kompleksinə malik olub, müxtəlif mənaları bildirməsinə görə omonimlərə yaxınlaşır. Lakin omonimlərdən fərqli olaraq burada bir-birinə əks olan mənalar bildirilir. Bir-birinə əks olan mənaları bildirməsinə görə enantiosemiya hadisəsi ilə yaranan sözlər antonimlərlə də yaxınlaşır. Ancaq antonimlər müxtəlif səs kompleksinə, fonetik tərkibə malik əks mənalı sözlər olduğu halda, onlar isə (enantiosemiya) eyni fonetik tərkibli, əks mənalı sözlərdir [5, s. 189].

Əli Kərim poetikasında da enantiosemiya hadisəsinə rast gəlmək mümkündür. Məsələn, *yaman* sözü şairin dilində təzadlı mənalarda işlənmişdir: bir tərəfdə lirik qəhrəmanın sevincini, bir tərəfdə narahatlığını, digər tərəfdə isə həyacan və qorxusunu ifadə edir: *Fəhlələr yol ayrıcında görüşdülər Sevindilər yamanca...* (s. 34); *Ürəyim yaman vurur, Bəlkə həkimə gedim?* (s. 57); *Hamı istəyir ki, onunla ola, Hamı bir-birini yaman aldadır* (s. 132); *Ürəyim çox yaman sancdı, Dedim ölüm sevgi kimi ürəyimə* (s. 175) və s.

Göründüyü kimi, omonimlər şairin dilində daha çox emosionallıq və ekspressivlik yaratmaqda mühüm rol oynamışdır. Eyni formanın bir-birindən fərqlənən məna kəsb etməsi şeir dilinin “ahəngdarlığı və səlisliyini” artırmış, musiqilik və axarlıq yaratmış, mənanı gücləndirmiş, oxucunun bədii zövqünü oxşaya bilmişdir. Bu mənada, Ə.Kərimin poeziyasında omonimlər üslubi effekt yaratmaq, oxucuya, dinləyiciyə güclü emosional təsir göstərmək baxımından mühüm vəzifəni yerinə yetirir.

İSTİFADƏ OLUNMUŞ ƏDƏBİYYAT

1. Azərbaycan dilinin omonimlər lüğəti. Tərtib edən: H.Həsənov. Bakı: Şərq-Qərb, 2012
2. Bəliyev H., Bəliyev A. Azərbaycan dilinin tədrisi metodikası (dərslük). Bakı: Qismət, 2014
3. Cəfərov S. Müasir Azərbaycan dili (leksika). Bakı: Şərq-Qərb, 2007
4. Hacıyev T. Şeirimiz, nəsrimiz, ədəbi dilimiz. Bakı: Maarif, 1990
5. Həsənov H. Nitq mədəniyyəti və üslubiyyatın əsasları. Bakı: Bakı Universiteti, 2003
6. Kərim Ə. Seçilmiş əsərləri (şeirləri). I cild. Bakı: Lider, 2004
7. Yusifli C. Azərbaycan poeziyasında Əli Kərim mərhələsi. Bakı, 2010

Aygün Əli qızı Bağırzadə

Poetik dildə omonimik hadisələr və onların üslubi özəllikləri (Əli Kərimin şeir dili əsasında)

Xülasə

Məqalədə leksik-semantik söz qruplarından biri olan omonimlərin, ümumiyyətlə, omonimik hadisələrin bədii dildə işlənmə xüsusiyyətlərindən bəhs olunur. İlk olaraq omonimlərin linqvistik özəlliklərindən söz açılır, sonra bu dil vahidlərinin poetik xüsusiyyətləri qeyd olunur. Araşdırmada bədii dil materialı kimi görkəmli Azərbaycan şairi Əli Kərimin poeziyasına istinad olunmuşdur. Bu baxımdan, həm də şairin poeziya dilindəki omonimiya hadisələrinin bədii tutumu linqvistik baxımdan geniş təhlil edilmişdir. Müəyyən olunmuşdur ki, Əli Kərim poeziyasının dilini oxunaqlı edən əsas əlamətlərdən biri də omonimik hadisələrdir. Həmçinin tədqiqatda mövzu üzrə müvafiq elmi-nəzəri ədəbiyyatlara da istinad olunmuşdur.

Açar sözlər: Azərbaycan dili, omonimiya, bədii dil, Ə.Kərim, poetik funksiya

Айгюн Али кызы Багирзаде

Одноименные события в поэтическом языке и их стилистические особенности (на основе языка поэзии Али Карима)

Резюме

В статье говорится об омонимах, как об одной из лексико-семантических словесных группах, а в общем, говорится об использовании омонимических событий, используемых в художественном языке. Во-первых, говорится о лингвистической необычности омонимов, затем отмечаются единые языковые качества. В исследовании, как художественный языковой материал, упомянута поэзия известного азербайджанского поэта Али Кяrimi. В этой связи, также у поэта на поэтическом языке, омонимические события были широко проанализированы с лингвистической стороны. Было определено, что наиболее читаемый признак в поэтическом языке Али Кяrimi - это омонимические события. Так же как и в исследованиях по поводу предмета была упомянута соответствующая научно-теоретическая литература.

Ключевые слова: Азербайджанский язык, омонимия, литературный язык, А. Кярим, поэтическая функция

Aygun Ali gizi Bagirzade

The homonymous events in the poetic language and their stylistic features (Based on the language of Ali Karim's poetry)

Summary

This article deals with homonyms, one of the lexical-semantic word groups, in general, usage features of homonymic events in literary language. First of all, linguistic features of homonyms are discussed, then the poetic features of these language units are noted in this article. The poetry of the prominent Azerbaijani poet Ali Karim is referred as a material of literary language in this research. From this point of view, the artistic capacity of homonym events has been analyzed extensively in the language of the poet's poetry. It was determined that one of the main activities of Ali Karim's poetry that makes it readable is homonymous events. Relevant scientific and theoretical literature on the subject was also referred in this research.

Key words: Azerbaijani language, homonymy, literary language, A.Karim, poetic function